

УДК 343.156 (477)

Віталія Шапула,

аспірант

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ КАСАЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У СИСТЕМІ СТАДІЙ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У статті з'ясовано сутність цільового призначення касаційного провадження у системі стадій кримінального процесу України, розкрито проблеми правового регулювання в даній сфері, проаналізовано позиції вітчизняних і зарубіжних науковців, розроблено науково обгрунтовані рекомендації для вдосконалення чинного законодавства України.

Ключові слова: касаційне провадження, апеляційне провадження, стадії кримінального процесу, суд касаційної інстанції, рішення суду.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні відбуваються складні реформаційні процеси, на тлі яких питання ефективності кримінального процесуального законодавства набуває особливого значення. Зважаючи на це, а також беручи до уваги значну кількість прийнятих Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) рішень щодо України, наявну вітчизняну судову практику, вважаємо за необхідне дослідити цільове призначення касаційного провадження у системі стадій кримінального процесу України. Дослідження цього питання має вагомий значення не лише для теорії кримінального процесу, а й для практики його застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та прикладні питання касаційного провадження розглядалися у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців (Н. Р. Бобечко, Ю. М. Грошевий, А. М. Євмін, Л. В. Мединська, В. В. Онопенко, Я. М. Романюк, О. В. Сапін, М. І. Сірий, Л. Я. Стрельбіцька, І. Я. Фойніцький та ін.). Серед монографічних досліджень лише робота Н. Р. Бобечко («Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України» [1]) була підготовлена з урахуванням останніх змін у кримінальному процесуальному законодавстві України 2012 року.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності призначення касаційного провадження у системі стадій кримінального процесу України, розкритті проблем правового регулювання в даній сфері, розробленні науково обгрунтованих рекомендацій для вдосконалення чинного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Термін «касація» (лат. „cassatio“ – скасування, знищення; франц. „casser“ – ламати, скасовувати) вперше виник у Франції, а потім його було прийнято багатьма іншими державами (Бельгія, Італія, Іспанія, Португалія, Люксембург, Алжир, Туніс, Японія, країни пострадянського простору, Латинської Америки тощо) [2, с. 357].

Перегляд судових рішень у касаційному порядку притаманний правовим системам кон-

тинентального права, в яких домінуючим джерелом права є нормативні акти, в процесі застосування положень яких на практиці виникають труднощі з їх правильним та однаковим тлумаченням. Така модель вважається найбільш поширеною у світі.

У країнах, що утворюють так звану «англосаксонську правову сім'ю», касація формально не виділена. У цих країнах система перегляду судових рішень має свої особливості, зумовлені організацією судової влади, а касацію фактично замінює повторна (остаточна) апеляція [3, с. 262].

Характеризуючи касаційне провадження, відомий російський науковець І. Я. Фойніцький писав, що цей інститут виконує два завдання – судово-політичне і судово-практичне. Перше полягає у контролі за діяльністю судових органів, забезпеченні однакового розуміння та правильного застосування ними законів, а друге – у правильному вирішенні кожної справи [4, с. 547]. На першому із зазначених завдань наголошував і дореволюційний науковець С. В. Познишев [5]. Сучасний український вчений Н. Р. Бобечко, критикуючи провадження у Верховному Суді України, зазначив: «З одного боку, касаційне провадження має продовжувати виконувати роль останнього ефективного засобу правового захисту перед зверненням до міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій (залишаючись звичайною формою оскарження й перевірки судових рішень), а з іншого – забезпечувати єдність та стабільність судової практики, сприяти удосконаленню кримінального та процесуального законодавства...» [1, с. 36]. Аналогічну позицію стосовно призначення касаційного провадження в сучасній судовій практиці України висловлювали Ю. М. Грошевий [6, с. 552–555], В. В. Онопенко [7, с. 427], Я. М. Романюк [8, с. 57–66] та ін. Отже, сучасне бачення окремих положень призначення інституту касаційного провадження вітчизняних науковців і практиків певною мірою збігається з ідеями, що висловлювалися наприкінці XIX століття.

Касаційне провадження є засобом процесуального впливу на діяльність судів як першої, так і апеляційної інстанцій. Перевіряючи судові рішення, касаційний суд здійснює процесуальний контроль за діяльністю судів нижчих інстанцій. Тобто в процесі скасування або зміни судового рішення касаційна інстанція виправляє помилки, усуває порушення, допущені у кримінальному провадженні, таким чином спрямовуючи нижчі суди в русло, в якому вони мають діяти в подальшому для того, щоб унеможливити виникнення аналогічних помилок. У тому разі, коли вищий суд залишає в силі рішення нижчих інстанцій, він тим самим підтверджує правильність дій суду першої та/або другої інстанцій і визначає дії цих судів у подальшому. Скасовуючи або змінюючи судові рішення за наявності, наприклад, порушення права на захист, касаційна інстанція у такий спосіб забезпечує охорону прав і законних інтересів учасників процесу та реалізацію ними гарантованих законом прав.

Касаційне провадження не є обов'язковою стадією кримінального процесу України. Вона виникає та існує лише в результаті реалізації кимось із представників сторін чи потерпілим свого диспозитивного права на оскарження рішення суду першої інстанції після його перегляду в апеляційному порядку, а також після рішення суду апеляційної інстанції, постановленого щодо відповідного рішення суду першої інстанції [2, с. 358].

Перевірка законності та обґрунтованості судових рішень судом касаційної інстанції покликана виявити помилки матеріального (кримінально-правового) і процесуального характеру, допущені місцевим чи апеляційним судом під час розгляду та вирішення справи про кримінальне правопорушення [2, с. 358]. Для перевірки правильності застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм матеріального і процесуального права суд касаційної інстанції змушений перевіряти правильність висновків, зроблених в оскарженому судовому рішенні, на підставі встановлених обставин, але не для того, щоб, виявивши прогалини у доказовому матеріалі, заповнити їх, ухваливши нове рішення, а з метою з'ясування правильності застосування правових норм до вже встановлених обставин [1, с. 43].

Касаційне провадження має велике значення для досягнення завдань кримінального процесу, зокрема для запобігання виконанню незаконного судового рішення і захисту через свою діяльність громадянина і суспільства від незаконного та необґрунтованого засудження, не залишення безкарними осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, застосування належної правової процедури до кожного учасника кримінального провадження.

Суд касаційної інстанції зобов'язаний не допустити виконання незаконних рішень суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку та рішень суду апеляційної інстанції, забезпечити виправлення допущених ними помилок [3, с. 263–264].

У кримінальному процесуальному законодавстві України немає прямої вказівки щодо

наявності у судді права на помилку, водночас передбачено механізм виправлення судової помилки. КПК України передбачає можливість оскарження рішень суду в апеляційному та касаційному порядку, тобто вищий суд наділений правом виявляти та виправляти помилки нижчих судів. Помилки можуть стосуватися констатації факту, що покладається в основу рішення, встановлення причинного зв'язку між подією злочину і діями обвинуваченого, кваліфікації діяння, визначення юридичних наслідків злочинного діяння, дотримання правил, встановлених процесуальним законом, тощо [9].

Треба зазначити, що у практиці ухвалення рішень в кримінальному судочинстві допускається чимало помилок, пов'язаних із проблемами тлумачення законодавства, заповнення прогалин у законі, подолання колізій норм, а також із юридичною некомпетентністю, що породжує правовий нігілізм [10, с. 2–3]. Причиною судових помилок є нешанобливе ставлення до права з боку тих, хто зобов'язаний стояти на захисті правопорядку, а також «обвинувальне спрямування» професійної правосвідомості окремих суддів.

Судочинство не може обійтися без спеціального критичного підходу до оцінки судових рішень і виправлення можливих помилок під час їх ухвалення судами вищих інстанцій. Незаконне, необґрунтоване та несправедливе судові рішення не лише нівелює покладені на суд завдання, а й породжує негативні явища у різних сферах державного та суспільного життя. Така шкода є несумірною із нестабільністю рішення суду першої інстанції у зв'язку з його переглядом вищими судами. Тому допущені під час його ухвалення помилки спричиняють процесуальні санкції у вигляді зміни чи скасування такого рішення.

Помилки у діяльності судів першої інстанції можуть виявлятися як під час апеляційного, так і в ході касаційного провадження. При цьому можливості вищих судів із виявлення й усунення помилок, допущених судом нижчої інстанції, є неоднаковими.

Виправлення судових помилок касаційним судом пов'язується, перш за все, з оцінкою цінностей та інтересів, захисту яких вимагає скасування судового рішення, що набрало законної сили. Водночас має бути віднайдено баланс між інтересами конкретних осіб (одна розраховує на виправлення допущеної стосовно неї судової помилки, а інша може покладатися на результат поточного судового рішення) та інтересами держави, зацікавленої в однаковому застосуванні законодавства та у виправленні судових помилок. Отже, виправлення судової помилки є предметом як публічного, так і приватного інтересу.

Варто зазначити, що не всі помилки нижчих інстанцій виявляються в касаційному порядку. Після використання всіх національних засобів захисту справу до розгляду може прийняти ЄСПЛ. Останній щороку констатує чимало порушень положень Конвенції з боку України, в т. ч. порушення права на захист як на стадії досудового розслідування, так і судового роз-

гляду. Наприклад, відповідно до статистичних даних за 2015 рік, оприлюднених головою ЄСПЛ Гвідо Раймонді, Україна – лідер серед європейських країн за кількістю справ, що розглядає ЄСПЛ. За кількістю рішень про порушення прав людини Україна – на четвертому місці (50 рішень). Таким чином, європейська статистика оцінки судових рішень, ухвалених судами України, засвідчує невтішну динаміку судових помилок, значна кількість яких залишається невивраженою вищими судами.

Метою касаційного провадження, крім виправлення помилок, допущених у ході розгляду справи судами першої та касаційної інстанції, є також забезпечення єдності судової практики, однакового застосування законів усіма судами України [11, с. 605], що є запорукою довіри до судової гілки влади. Ще давньоримське право визначало, що в подібних справах виносяться однакові рішення (*de similibus idem est iudicium*), і вважалося, що найбільш нестерпним у праві є те, що ці справи вирішуються судами по-різному (*nihil in lege intolerabilius est, eandem rem diverso jure conseri*) [12].

Нині, на жаль, рішення судів різних регіонів України досить часто відрізняються одне від одного, навіть за однотипними ситуаціями. Це можна пояснити неоднаковим рівнем знань суддів, особливостями їхнього професійного і життєвого досвіду, надмірним навантаженням, відсутністю протягом тривалого часу єдиного судового органу, відповідального за єдність судової практики, різними поглядами й трактуванням судьями одних і тих самих норм матеріального і процесуального права тощо.

Відсутність єдності судової практики ставить під сумнів забезпечення законності та верховенства права у кримінальному провадженні, що викликає обурення у суспільстві. Тому однакове застосування норм закону є природною й необхідною умовою успішного функціонування системи правосуддя.

Єдність судової практики, однакове застосування судами одних і тих самих норм права несе в собі багато переваг. Це, передусім, забезпечення принципу рівності всіх громадян перед законом і судом, який втілюється шляхом однакового застосування судом того самого закону в однакових справах щодо різних осіб; забезпечення принципу правової визначеності, оскільки судові рішення має бути розумно передбачуваним. Це також зменшення навантаження на суди через запобігання безпідставних звернень до суду, оскільки можна спрогнозувати результат, якого слід очікувати від суду за наслідками розгляду такого звернення. Окрім того, це – мінімізація проявів корупційного складника, оскільки усталена, однакова, зрозуміла і відома широкому загалу судова практика не дає можливості недобросовісному судді «маневрувати» у хитроплетіннях законодавства та ухвалювати якесь інше рішення, ніж те, що відповідає усталеній судовій практиці в державі. Однакова судова практика позитивно позначається на рівні суспільної довіри до судової влади загалом, що є гарантією ефективності судової системи [13].

Однакова судова практика забезпечує стабільність правозастосування. Суд касаційної інстанції за допомогою своїх ухвал покликаний не допускати порушення однаковості судової практики. Рішення суду касаційної інстанції має орієнтувати практику всіх судів, що розглядають кримінальні справи.

Тому, розглядаючи цілкове призначення суду касаційної інстанції, не можна не погодитися з В. В. Кривенком [14] у тому, що ключове призначення Верховного Суду – зорієнтувати суддів і судову практику на правильне застосування закону в державі.

Відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 36 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» однакове застосування норм права вітчизняними судами забезпечує Верховний Суд.

Починаючи з 2010 року і до недавнього часу в Україні не існувало єдиного судового органу, відповідального за єдність судової практики. Як наслідок, у системі вітчизняного правосуддя кожен із чотирьох судів вживав заходів щодо забезпечення єдиної судової практики на свій розсуд. Тому на сьогодні постала проблема єдності судової практики як такої [13].

Протягом тривалого часу вітчизняними науковцями та різними міжнародними інституціями неодноразово висловлювалася позиція, що саме Верховний Суд України має бути наділено компетенцією щодо забезпечення єдності судової практики та однакового застосування законів.

Так, Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) й Дирекція з технічного співробітництва Генеральної Дирекції з прав людини та правових питань Ради Європи у спільному висновку від 18 жовтня 2010 року № 588/2010 щодо Закону України «Про судоустрій і статус суддів» зазначали, що в основі ідеї створення Верховного Суду лежить саме надання ним як найвищим судовим органом загального тлумачення законодавства, в такий спосіб готується підґрунтя для однакового застосування закону всіма судами – навіть до виникнення розбіжностей (п. 31).

У рішенні у справі «Тудор проти Румунії» від 24 березня 2009 року ЄСПЛ зазначав, що роль найвищої судової інстанції полягає в розв'язанні суперечностей у судовій практиці» [15].

Забезпечення єдності судової практики виконують найвищі судові установи у Франції, Італії, Німеччині, Литві, Латвії, Угорщині, Словенії, Польщі [13].

В Україні правові висновки Верховного Суду є обов'язковими для судів нижчого рівня, однак, як зауважує Я. М. Романюк, на практиці така обов'язковість значною мірою є декларативною, адже «трапляються випадки, коли обов'язкові правові висновки Верховного Суду України судами нижчого рівня нехтуються, ігноруються, не беруться до уваги, а судова практика спрямовується в інше русло» [13].

Окрім того, ефективність здійснення правосуддя певною мірою залежить і від авторитету Верховного Суду, його спроможності забезпечити єдність судової практики, однако-

вого застосування законів усіма судами України, оскільки нижчі судові інстанції (в іншому складі суддів) теоретично можуть надто довго ухвалювати вирок, котрий із точки зору суду касаційної інстанції може бути помилковим.

З огляду на викладене, з метою спрямування судової практики в те русло, яке визначає суд касаційної інстанції, необхідним є запровадження дієвих механізмів для забезпечення обов'язковості правових висновків Верховного Суду. Зокрема, видається доцільним відповідними змінами до ч. 1 ст. 409 та ч. 1 ст. 438 КПК України передбачити додаткову підставу – «невідповідність рішення суду обов'язковому правовому висновку Верховного Суду» – для скасування або зміни судового рішення в апеляційному або касаційному порядку.

Окрім того, вважаємо, що ефективним засобом забезпечення єдності судової практики може бути наділення Пленуму Верховного Суду повноваженнями із надання роз'яснень рекомендаційного характеру щодо законодавства для нижчих судів шляхом ухвалення відповідних постанов.

Відповідний досвід щодо надання роз'яснень Пленумом Верховного Суду України наша держава вже мала у період до літа 2010 року. Зокрема, в ЗУ «Про судоустрій України» було зазначено, що Пленум Верховного Суду України «дає роз'яснення судам загальної юрисдикції з питань застосування законодавства, у разі необхідності визнає нечинними відповідні роз'яснення вищих спеціалізованих судів» (п. 6 ч. 2 ст. 55).

Відповідні постанови Пленуму Верховного Суду України були і є затребуваними як для суддів, так і для науковців.

Тут варто нагадати, що Консультативна рада європейських суддів у висновку від 2008 року № 11 підкреслювала можливість підвищення якості судових рішень шляхом надання відповідних роз'яснень судам нижчого рівня. Так, у п. 71 висновку зазначено: «За допомогою власної практики, дослідження судової практики судів та щорічних звітів вищі суди можуть сприяти поліпшенню якості судових рішень та їхнього оцінювання. У цьому плані особливо важливо, щоб практика вищих судів була чіткою, послідовною й сталою. Вищі суди можуть також сприяти поліпшенню якості судових рішень, розробляючи рекомендації для судів нижчого рівня, привертаючи їхню увагу до принципів, що застосовуються згідно з існуючою практикою» [16].

Не можна не оминати й той факт, що на сьогодні чинне кримінальне процесуальне законодавство України є недостатньо стійким (станом на 1 січня 2017 року зміни й доповнення до чинного КПК України було внесено 49 разів) і містить чимало прогалин та нерегульованих питань. Деякі положення викладено таким чином, що їх можна тлумачити по-різному.

З огляду на сказане вважаємо, що роз'яснення найвищого судового органу питань щодо застосування законодавства є ефективним інструментом забезпечення єдності судової практики.

Висновки

Зрештою, підсумовуючи викладений матеріал, необхідно визнати, що призначенням касаційного провадження є спрямованість діяльності суду касаційної інстанції на забезпечення захисту й поновлення порушених прав і свобод особи, в основі якої лежить публічно-приватний інтерес. При цьому з практичної точки зору призначення стадії касаційного провадження, перш за все, зумовлено необхідністю виправлення помилок, допущених судами першої та/або апеляційної інстанцій, а також захистом від незаконного та необгрунтованого засудження невинуватої особи. Крім того, касаційне провадження спрямоване на гарантування належного застосування правової процедури до кожного учасника кримінального провадження, унеможливлення звернення до виконання незаконних і необгрунтованих судових рішень, здійснення процесуального контролю за діяльністю судів першої й апеляційної інстанцій та забезпечення єдності судової практики усіх судів України.

З метою забезпечення врахування місцевими та апеляційними судами обов'язковості правових висновків Верховного Суду вважаємо за доцільне: ч. 1 ст. 409 та ч. 1 ст. 438 КПК України доповнити новим пунктом такого змісту: «невідповідність рішення суду обов'язковому правовому висновку Верховного Суду»; ч. 2 ст. 46 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» доповнити новим пунктом такого змісту: «дає роз'яснення судам загальної юрисдикції з питань застосування законодавства».

Список використаних джерел:

1. Бобечко Н.Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України : дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / Назар Ростиславович Бобечко. – Львів, 2016. – 498 с.
2. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. В.В. Коваленка, Л.Д. Удалової, Д.П. Письменного. – К. : «Центр учбової літератури», 2013. – 544 с.
3. Мединська Л.В. Окремі аспекти кримінального провадження в суді касаційної інстанції / Л.В. Мединська // Прикарпатський юридичний вісник. – 2014. – № 1 (4). – С. 261–271.
4. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. / І.Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – Том II. – 607 с.
5. Познышев С.В. Элементарный учебник русского уголовного процесса [Электронный ресурс] / С.В. Познышев // інформаційно-освітня юридичний портал «ВСЕ О ПРАВЕ». – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/library/doc1897p0/instrum3553/item4071.html>.
6. Грошев М.Ю. Інстанційна побудова судової системи України. Вибрані праці / М.Ю. Грошев; упорядники : О.В. Капліна, В.І. Маринів. – Х. : Право, 2011. – 656 с.
7. Онопенко В.В. «Мені судилося» (виступи, листи, інтерв'ю, хроніка подій – 2006-2010 роки) / В.В. Онопенко. – К. : Атіка, 2010. – 584 с.

8. Романюк Я.М. Реформування судової влади в Україні / Я.М. Романюк // Право України. – 2014. – № 11. – С. 14–73.

9. Лобойко Л.М. Кримінальний процес: підручник [Електронний ресурс] / Л.М. Лобойко. – К. : «Істина», 2014. – 432 с. – Режим доступу: https://vk.com/doc38021322_337985732?hash=0d05b640435c817d08&d...

10. Сауляк О.П. Правовий нігілізм як інваріант отечественного правосознання / О.П. Сауляк // Российская юстиция. – 2009. – № 9. – С. 2–3.

11. Кримінальний процес : підручник / [Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.] ; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.

12. Сапін О.В. Проблеми здійснення процесуальної діяльності прокурора під час оскарження судових рішень до Верховного Суду України у кримінальному провадженні / О.В. Сапін // Право і суспільство. – 2015. – № 5. – С. 178–182.

13. Романюк Я.М. Виступ на засіданні круглого столу щодо впливу реформи судової влади України на забезпечення єдності судової практики [Електронний ресурс] / Я.М. Романюк // веб-сайт газети

«Закон і Бізнес». – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/print/93479-vistup_golovi_verhovnogo_sudu_ukraini_yaroslava_romanyuka_na.html.

14. Кривенко В.В. «До 1991-го суд в Україні был карательным інструментом» [Електронний ресурс] / В.В. Кривенко // веб-сайт Верховного Суду України. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/A53A9AA7A44BD466C2257B44002EC6CA?OpenDocument&year=2005&month=10&](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/A53A9AA7A44BD466C2257B44002EC6CA?OpenDocument&year=2005&month=10&).

15. Романюк Я.М. Забезпечення єдності судової практики Верховним Судом України: реформа потребує продовження [Електронний ресурс] / Я.М. Романюк // газета українських юристів «Юридическая практика» від 15 березня 2013 року ; веб-сайт Верховного Суду України. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/1166672bc6dad5f4c2257b5d0030c241/\\$FILE/5-9_str.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/1166672bc6dad5f4c2257b5d0030c241/$FILE/5-9_str.pdf).

16. Висновок Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень від 2008 року № 11 // офіційний веб-портал «Судова влада України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://court.gov.ua/userfiles/vsn_11_2008.pdf.

В статті определена сутність целевого назначения кассационного производства в системе стадий уголовного процесса Украины, выявлены недостатки правового регулирования в данной сфере, изучены позиции украинских и зарубежных исследователей, обоснованы рекомендации для усовершенствования действующего законодательства Украины.

Ключевые слова: кассационное производство, апелляционное производство, стадии уголовного процесса, суд кассационной инстанции, решение суда.

In the article the purpose of the cassation production in the system of the stages of the criminal process in Ukraine is determined, the shortcomings of the legal regulation in this sphere are revealed, the positions of Ukrainian and foreign researchers are studied, recommendations for the improvement of the current legislation of Ukraine are grounded.

Key words: cassation proceedings, appeal proceedings, criminal trial stages, cassation instance court, court decision.

